

DAMIR SMILJANIĆ
Nirnberg

DISKURZIVITET I EVOKACIJA FORME LOGOSA U HERMENEUTIČKOJ LOGICI

Apstrakt: Zadatak ovog rada o hermeneutičkoj logici jeste koncizan prikaz pojma te „granične discipline“. U prvom delu određuje se mesto hermeneutičko-logičkih teorija u kontekstu filozofije 20. veka, ujedno se predstavljaju njeni reprezentanti – Georg Miš, Hans Lips i Jozef Kenig – a onda se daje pregled tema jedne takve logike. Pri tom se u obzir uzimaju kako zajedničke osobine tako i (metodske) razlike u načinu razmišljanja hermeneutičkih logičara. U drugom delu članka se, kao svojevrsan učinak hermeneutičke logike, predstavlja tematizacija fenomena diskurziviteta i evokacije, a to uključuje i suprotnost čisto diskurzivnih tvrdnji i evokativnih (metaforičkih) izraza, odnosno iskaza. Na kraju članka se iz ugla jedne opšte filozofske logike baca pogled na jednu moguću specifično filozofsku teoriju mišljenja. Može se očekivati da će hermeneutička logika dati produktivni podstrek konstituisanju jedne takve teorije mišljenja.

Ključne reči: hermeneutička logika, logos, diskurzivitet, evokacija.

Sasvim uproščeno, istorija logike posle Kanta pokazuje dve tendencije: nagli razvoj *formalne logike* i traganje za *alternativnim formama* logičkog mišljenja. S jedne strane se krajem 19. veka, posebno pod uticajem matematike, razvija diskurs formalne logike (moglo bi se reći i formalni diskurs logike), dolazi do jačanja ideje logičke sintakse i formalnih jezika, simbolička logika se formira kao samosvojna disciplina, a kao posledica te specijalizacije dolazi do odvajanja (u užem smislu) logičkih od filozofskih problema. S druge strane, počev sa Kantovom koncepcijom transcendentalne logike, stvara se i jača svest o mogućnostima „upotrebe“ logike i van okvira formalnog i formalizovanog mišljenja, javlja se potreba za logičkim proučavanjem raznih „sadržaja“ i „fenomena“, što dovodi do zasnivanja različitih vidova „materijalne“ logike: *transcendentalne* kod Kanta, Fihtea i Huserla, *dijalektičke* (Hegel), *spoznajno-teorijske* logike kod novokantovaca itd. Glavno pitanje sa kojim će se u toku 20. veka suočiti logika kao filozofska disciplina je da li se u vidu čistog formalizma treba odvojiti od filozofije, pošto se njegovi problemi mogu razmatrati nezavisno od filozofske tačke gledišta koju logičar inače zastupa (ako je još zastupa!), ili se sa promenjenim „predznakom“ – u „službi“ transcendentalne, dijalektičke, fenomenološke ili neke druge filozofije – treba zadržati u okviru opšte filozofije. No možda je postavljanje takve alternative nepotre-

bno – čak i kao formalna logika ona je deo filozofije, ako ništa drugo onda barem u institucionalnom smislu. Važnije je pitanje da li se zadaci logike mogu tražiti i izvan okvira istraživanja forme mišljenja, da li svaka logika koja se bavi tom formom mora da bude i „formalna“ logika.

Za razliku od logike koja je početkom 20. veka krenula putem separacije, *hermeneutika* je išla u obrnutom pravcu: u to vreme dolazi do njene postepene ekspanzije. Istina, i ona je prvobitno bila koncipirana u kontekstu otcepljenja duhovnih od prirodnih nauka. Hermeneutička metoda je bila zamišljena kao metoda *sui generis* duhovnih nauka, metoda koju iziskuju predmeti tih nauka, predmeti u mnogome različiti od onih u prirodnim naukama. Dok je ispočetka bila isključivo usmerena na domen *interpretacije* tekstova kao duhovno-istorijskih dokumenata, ona je u prve dve-tri decenije novog veka počela da se proširuje na druge oblasti, da bi se uskoro transformisala u čisto filozofsku metodu tumačenja sveta i bitka uopšte. Već kod Vilhelma Diltaja, osnivača teorije duhovnih nauka, hermeneutika je postala „oruđem“ one filozofije koja se bavi „trojstvom“ izraza, značenja i razumevanja u životu. Pošto se Diltaj u svom delu zalagao za sintezu *filozofije života* i hermeneutike, onda ne čudi to što sam život u takvoj filozofiji postaje složenim tekstom koji valja interpretirati kako bi se adekvatno razumeo. Ali kako filozofija života ne bi ostala na nivou nepromišljenog iracionalizma, što su joj oduvek prebacivali njeni ogorčeni protivnici, a hermeneutika mogla da proširi svoj tematski horizont, bio je potreban još jedan korak – uključivanje logike u izgradnju hermeneutičke filozofije života. Taj korak preduzeli su predstavnici tzv. *hermeneutičke logike*.

Zadatak ovog priloga je sažet prikaz hermeneutičko-logičkih teorija, njihovih istorijskih korena, njihove sistematike i njihovog mogućeg značaja za sadašnju filozofiju. Prema tome biće potrebno navesti „predstavnik“ hermeneutičke logike, ukazati na sličnosti, ali i na razlike njihovih koncepcija, zatim baciti pogled na predmete kojima se bave ili pak ustanoviti specifičnost perspektive pod kojom se posmatra jedan te isti predmet (I). Na primeru polarizacije fenomena diskurzivnog, predočene u vidu kontrasta između čisto diskurzivnih tvrdnji i evokativnih iskaza, pokazaće se kako logika ovde poprima crte jedne obuhvatne teorije znanja koja čak i fenomenu neiskazivog daje logički smisao (II). Najzad valja razmotriti koju perspektivu bi hermeneutička logika mogla imati u kontekstu sadašnje filozofije – konkretno: koji doprinos ona može dati konstituciji jedne čisto filozofske teorije o mišljenju (III).

I

Verovatno ne začuđuje činjenica da je ideja hermeneutičke logike ponikla u okrilju Diltajevog impozantnog projekta teorije duhovnih nauka. Diltaj sam ne govori o hermeneutičkoj logici – kod njega je reč o „logici duhovnih nauka“ [*Logik der Geisteswissenschaften*]. Koncept takve logike počiva na kritici tradicionalne logike do Kanta i zahteva sledeće tematske i metodske promene: kontekstualizaciju logike (logika mora biti smeštena u kontekst života), genetsku analizu logičkih fenomena, ukidanje primata čiste teorije, zasnivanje „formalnih“ logičkih kategorija u „realnim“, proširenje dome-

na logike (pored diskurzivnog u njenu analizu mora biti uključeno i „ne-diskurzivno“ mišljenje), kao i tematizacija pred- odnosno Nad-racionalnog znanja čiji se izraz može naći u stavovima životnog iskustva i životne mudrosti, zatim u svetskim nazorima, religiji i poeziji. Međutim, ne sme se izgubiti iz vida da je taj projekat ostao nedovršen. Većina Diltajevih tekstova koji sadrže nacрте takve logičke teorije čini jedan deo njegove zaostavštine [1] tako da većina njegovih savremenika verovatno nije ni znala o kakvom opsežnom projektu se tu u suštini radi. Nepoznavanje tih i drugih filozofskih ideja, posebno onih koje se tiču elaboracije tzv. filozofije života, doprinelo je mnogo stereotipu o Diltaju kao običnom „duhovnom istoričaru“ čije je delo bez značaja za razvoj sistematske filozofske misli.

Ono što je započeo Diltaj nastavili su da razvijaju njemu bliski mislioci, a među njima treba istaknuti pre svega njegovog učenika (i zeta!) Georga Miša [*Georg Misch*] (1878–1965), poznatog po svojoj *Istoriji autobiografije* [*Geschichte der Autobiographie*, 4 toma], ali i po polemičkoj knjizi *Filozofija života i fenomenologija* [*Lebensphilosophie und Phänomenologie*] (1930.) u kojoj je stao u odbranu Diltaja i kritikovao Huserla i Hajdegera. Miš je do 1935. bio redovni profesor filozofije u Getingenu [*Göttingen*]. Ključnu ulogu u prezentaciji koncepta jedne hermeneutičke logike imaju Mišova predavanja o logici i uvodu u teoriju znanja koja je držao više puta između 1927. i 1934. godine. Ta predavanja (tačnije: drugi, sistematski deo predavanja) su pre deset godina izdata pod nazivom *Izgradnja logike na tlu filozofije života* [*Der Aufbau der Logik auf dem Boden der Philosophie des Lebens*] – dakle sa priličnim, ali opravdanim zakašnjenjem – i može se reći da zahvaljujući svom obimu (preko 500 strana) predstavljaju solidnu osnovu za proučavanje razvoja ideje o hermeneutičkoj logici. (Jedan od razloga što je program hermeneutičke logike ostao manje-više nezapažen sigurno leži i u tome što ova predavanja više decenija nisu bila dostupna široj filozofskoj javnosti.) U tim predavanjima Miš se nadovezao na ideju „životno-filozofske logike“ koja se počela nazirati u kasnom Diltajevom opusu, ali ju je i preciznije artikulirao i ono što je kod njegovog učitelja u raznim rukopisima ostalo u fragmentarnoj formi produbio, sistematski razvio i nadgradio, koristeći se pri tom rezultatima tadašnjih istraživanja drugih filozofskih disciplina, ali i antropologije, psihologije, biologije, nauke o jeziku. On se već 1924. u članku „Ideja filozofije života u teoriji duhovnih nauka“ [*Die Idee der Lebensphilosophie in der Theorie der Geisteswissenschaften*] zalagao za „proširenje logičkih fundamenata“ koje bi moglo doprineti produktivnom prevazilaženju suprotnosti između prirodnih i duhovnih nauka. Tu svoju ambicioznu nameru je konačno sproveo u delo u svojim predavanjima.

Mišova „verzija“ hermeneutičke logike je u suštini hermeneutička filozofija *logosa*. Logos (λόγος) treba shvatiti u punom smislu grčke reči: kao jedinstvo misli i reči, mišljenja i govora, „misaonosti i nedokučivosti“, kako to kaže Miš, aludirajući pri tom na Heraklitovu koncepciju logosa koja po njegovom mišljenju nije bila merodavna za tradiciju logike od Aristotela do Kanta. Inače, slično shvatanje logosa kao jedinstva zbornenja i mišljenja je zastupao i Hajdeger koji je takođe zahtevao rehabilitaciju antičkog pojma logosa kako bi se shvatio „iskonski“ zadatak logike (Miš mu inače prebacuje ontologizaciju logike). Logika se po Mišu ne sme ograničiti samo na analizu suda kao čisto diskurzivne forme. Naprotiv – ona u vidu mora imati čitav raspon logosa od

elementarnih izražajnih formi kao što su izraz lica ili deiktički gest preko jezika kao jedinstva delanja i izražajnog pokreta, reči i rečenice kao njegovih elemenata, do govora i složenijih diskurzivnih formi (naučne tvrdnje, formule itd.) i najzad – na drugom polu diskurzivnog – do tzv. evokativnih iskaza. (Time je skiciran i tok samih predavanja: ona počinju od najelementarnijih formi i uzdižu se do kompleksnijih, čisto diskurzivnih i evokativnih.) Univerzalna forma, od koje se mora poći u izgradnji logike, jeste *izraz*. Svet u kom živimo je po Mišu svet izraza. Već na primarnom stupnju nejezičkih fenomena – u „sloju“ životnog ponašanja, čak i kod životinja – mogu se pronaći „tragovi“ smisla i značenja. Otuda izgradnja logike treba da započne na toj osnovi. Prvo se razmatra *izražajni pokret* (afektivni, mimički izraz) čije značenje neposredno opažamo, tako da se može reći da su ovde *izraz* i značenje srasli zajedno. Zatim sledi razmatranje ka nekom cilju usmerene *radnje* kao što je pokazni gest koji za razliku od mimike ukazuje na neki *predmet* u okolini; njegov smisao ili značenje razumeju samo ljudi, ne i životinje. Ali i takva radnja ima samo ograničen obim, jer ona se odnosi samo na pojedinačni predmet, tako da je njeno tumačenje usko povezano sa kontekstom pokazivanja. Tek *jezik* nas oslobađa od neposrednog konteksta i usmerava naš (duhovni) pogled ka predmetima koji nisu neposredno dati, a isto tako omogućuje da jednu stvar u različitim situacijama prepoznamo kao identični predmet. On nas osposobljava da čitav svet napravimo predmetom i prikazujemo ga u svom „takobitku“ [*Sosein*]. Miš govori o „produktivno objektivirajućoj artikulaciji“ koju preduzima *reč*, gde se ujedinjaju *svest o predmetu* i *samosvest*. [2] Sledeći korak posle *vertikalnog* raščlanjenja govora (u glasovnu artikulaciju, smisao ili značenje [3] i odnos prema predmetu) je njegovo *horizontalno* strukturiranje, pod čime Miš podrazumeva sled reči unutar rečenice i rečenica u okviru tematski strukturiranog govorenja, dakle, *diskurzivnu* strukturu govora. No pošto diskurzivitet kao fenomen kojim se bavi hermeneutička logika treba posebno da se razmatra u drugom odeljku, na ovom mestu prestaje prikaz Mišove hermeneutičko-logičke koncepcije, a njen dalji razvoj ćemo pratiti kasnije.

Umesto toga ćemo se osvrnuti na druge mislioce koji su na svoj način razvijali ideju hermeneutičke logike. Tako se jedan vid hermeneutičke logike može naći i kod Hansa Lipsa [*Hans Lipps*] (1889–1941) koga bi u biografskom i sistematskom pogledu mogli nazvati „Vitgenštajnom hermeneutike“. Ovaj oštroumni mislilac, inače Huserlov učenik, jedno vreme je u Getingenu delovao kao privatni docent, a od 1928. i kao vanredni profesor filozofije. Pored toga je radio i kao vojni lekar. Ispočetka pod uticajem Huserla, a zatim posebno inspirisan od Hajdegerove egzistencijalne ontologije, on u toku tridesetih godina 20. veka razvija *egzistencijalističku* varijantu hermeneutičke logike u kojoj se pre svega tematizira zavisnost ljudskog mišljenja i govora od *konkretne situacije*. Situacija ovde doslovno dolazi do reči. Stoga Lips kritikuje formalistički pristup logičkim fenomenima gde se upravo apstrahuje od ljudske situacije kako bi se navodno dobile „čiste“ forme. „Morfolologija suda“ po Lipsu mora biti zamenjena „tipikom koraka“ u kojima se ostvaruje egzistencija. Slično kao i život kod Miša situacija je u suštini „nedokučiva“ – govor ističe nešto tako što to artikuliše s obzirom na situaciju u kojoj se nalazi. Otuda je svaka dikcija, svaka reč i rečenica nešto ograničeno na osnovi nečeg neograničenog. Lips uz to napominje da logos odlikuje i *intersubjektivnost*: on kao *λόγος σημαντικός* ne služi samo označivanju nečega, već prvenstveno ima svrhu

da se *nekome* nešto označi odn. Da se ovaj uputi, da mu se nešto pojasni, stavi do znanja, naredi itd. U Lipsovoj hermeneutičkoj logici se pored egzistencijalističke ističe i *pragmatična* dimenzija. To i ne čudi, pošto čovek u situacijama svakodnevnog života uvek ima posla sa stvarima kojima valja baratati. Baratanje stvarima pri kom se one i „ispituju“ predstavlja ostvarivanje egzistencije u kom čovek dolazi k sebi. Logičke forme zato treba istraživati u kontekstu radnji, ne u vakuumu čistog, izolovanog mišljenja. Ali šta je onda „hermeneutičko“ u toj logici? Lips zahteva od hermeneutičke logike da razotkrije nesvesne *pretpostavke* i *anticipacije* koje se izmiču refleksiji, kao i skrivene *motive* u koje se čovek „zapliće“ i pri čemu samog sebe „zatiče“. Dakle, ta logika je u tom smislu hermeneutička, što ona predstavlja refleksivnu formu naknadnog osveščivanja situativnih radnji; ona izričito ukazuje na ono što se „oduvek“ čini, ali što se obično ne reflektuje.

Primer Lipsove egzistencijalističko-pragmatičke koncepcije pokazuje da hermeneutičkom logikom ne treba smatrati samo hermeneutičke teorije logosa, nego da i druge teorijske struje (kao na pr. pragmatizam ili egzistencijalizam) mogu uticati na profil one logičke teorije koja želi biti alternativa formalno-logičkom istraživanju. Međutim da hermeneutička logika isto tako ne mora stupiti u konkurenciju sa formalnom logikom pokazuje delo Mišovog učenika Jozefa Keniga [*Josef König*] (1893–1974). Za razliku od svog učitelja (a i od Lipsa koga je lično poznao) Kenig se u svojim nažalost malo zapaženim delima zalagao za logičko-formalnu eksplicaciju filozofskih pojmova. Mada i pod uticajem Mišove filozofije života on se posle drugog svetskog rata, došavši u dodir sa anglo-saksonskom filozofijom (pre svega sa Raslom), zalagao za produktivno sjedinjenje matematičke (!) i dijalektičke logike. Već u svojoj habilitaciji *Bitak i mišljenje* [*Sein und Denken*], objavljenoj 1937. godine, on se kretao u – kako to kaže podnaslov te knjige – „graničnom području između logike, ontologije i filozofije jezika“. Taj „interdisciplinarni“ pristup problemima je nastavio i u nizu predavanja koja je tokom pedesetih godina prošlog veka držao o razlici između teoretskih i praktičnih rečenica. [4] Ali bez obzira na metodološke razlike moguće je ustanoviti određeno srodstvo sa Mišovim, pa čak i sa Lipsovim hermeneutičko-logičkim zamislima. Tri primera mogu ilustrovati to „zajedništvo“: promišljanje određenog utiska, radikalne razlike između rečeničnih formi i kontekstualnosti.

Nadovezujući se na Diltajevo shvatanje impresije, te Mišovu interpretaciju tog izraza kao „životnog pojma“ [*Lebensbegriff*] Kenig svoja razmišljanja u *Bitku i mišljenju* započinje razmatranjima o logičkom potencijalu tzv. *određenog utiska* koji je ekvivalentan *utisku o nečem određenom*. Određeni utisak Keniga zanima kao isključivi *izvor znanja* o određenim stvarima. Kao takav on je i od značaja za teoriju predikacije u okviru koje se pravi razlika između *determinišućih* i *modifikujućih predikata*. U prvu klasu spadaju oni predikati koji označavaju osobine koje se mogu čulno opažati: boje, zvuk, miris itd. U drugu klasu Kenig ubraja one predikate koji se mogu samo posredno opažati čulima i koji ukazuju na *nečulne* osobine stvari, recimo predikati kao što su ‚*razumno*‘, ‚*pravedno*‘, ‚*lepo*‘, ‚*dobro*‘, ‚*bivstvujuće*‘ itd. ‚*Plavo*‘ i ‚*pravedno*‘ nisu samo različiti predikati, nego su *kao predikati* različiti – znači, radi se o *formalnoj* razlici. Kenigova teza je da su modifikujućii predikati dati samo posredstvom određenog utiska; štaviše, on čak tvrdi da ukoliko ne bi bilo tog utiska, mi ne bismo znali šta je onim pre-

dikatima označeno. Teorija o određenom utisku je verovatno imala i uticaj na njegova kasnija razmatranja o metaforama o kojima će biti još reči u narednom odeljku. Kao pobornik, kako on to kaže, „veštine formalnog razlikovanja“ [*Kunst formaler Unterscheidungen*] koju je, kao što se vidi na primeru razlike između predikata, praktikovao već u svojoj habilitaciji, Kenig je teoriju o *radikalnim (formalnim) razlikama* produbio u već navedenim predavanjima o teoretskim i praktičnim rečenicama. Logička diferencija se temelji na dubljoj *epistemološkoj*, na razlici dveju formi znanja: *znanja da ...* [*Wissen, daß ...*] i *znanja kao ...* [*Wissen als ...*]. Da se *određena stvar* može osloviti je radikalno različito od toga da se *nešto* oslovi *kao stvar*. Prva forma znanja, *znanje da ...*, svoje izvorište ima u čulnom opažanju i nužno se izražava jezičkim sredstvima, dok je druga forma (*znanje kao ...*) oblik neposrednog znanja koje ne pridolazi bitku i koje se manifestuje u vidu „određenog ponašanja“. Diferencija između rečeničnih formi je, pak, povezana sa diferencijom znanstvenih formi: teoretska rečenica je izjava-*znanja da ...*, a praktična rečenica je izjava-*znanja kao ...*. Tako je rečenica *„Ovo je pas mog prijatelja Karla“* praktičnog, a rečenica *„Postoje psi“* teoretskog karaktera. I dok ima smisla pitati otkud znamo da je ono Karlov pas, potpuno je bez smisla pitanje odakle znamo da je pas uopšte pas. Za razliku od teoretskih rečenica praktične su uvek vezane za određeni *kontekst*. Tek razjašnjenje njenog situativnog značenja može pokazati da li je tačno ono što se njom tvrdi. Ako se kaže: *„Karl je plavokos“*, ta rečenica se može verifikovati samo onda, ako znam koji Karl je time mišljen. Taj Kenigov stav se podudara sa Lipsovom kontekstualističkim shvatanjem logičko-diskurzivnih formi (drugo je pitanje da li bi i Lips tvrdio nezavisnost teoretskih rečenica od bilo kog konteksta). Kad smo već kod poređenja Kenigove logičke teorije sa Lipsovom treba napomenuti da i Kenig ukazuje na *intersubjektivnost* praktičnih rečenica. Praktične rečenice su po njemu *saopštenja* [*Mitteilungen*] vezana za konkretnu govornu situaciju. One nisu samo sredstvo saopštavanja, nego su *kao takve* saopštenja. Saopštenje ima samo onda smisao, ako se *nekome* nešto saopštava. Tako Kenigovo shvatanje konvergira sa Lipsovom interpretacijom *λόγος σημαντικός*.

II

Po onom što se dosad prikazalo može se reći da hermeneutička logika naspram formalne logike preuzima dvojnu funkciju: filozofsko-hermeneutičko *utemeljenje* logike (ne u smislu njene asimilacije od strane hermeneutike kao druge filozofske discipline, nego u smislu kontekstualizacije fenomena logosa u širem okviru života i egzistencije) i *proširenje* domena logičkog (tematizacija ne-jezičkih izražajnih formi, određenog utiska ...). Ostanimo kod ovog poslednjeg. Po mišljenju „hermeneutičkih logičara“ (posebno Miša i Lipsa) tradicionalna logika je ograničila fenomen logičkog na domen teorije, a unutar ovog posebno na *sud* i njegove forme. Ali sud je samo jedna od mogućih logičkih formi – ne smeju se zapostaviti ni rečenica ni iskaz kao forme bliske sudu, a koje se ipak u određenom (formalnom) pogledu razlikuju od njega. (Lips ide još dalje i ubraja i pitanje, molbu, savet u domen logike, pa čak i izreke, poslovice, aforizme i druge jezičke forme.) Kako bi se oblast logičkog istraživanja prikazala u celom obimu

Miš predlaže razmatranje *diskurziviteta* [*Diskursivität*] kao opšteg imenioca svih (jezičkih) logičkih formi, pri čemu se služi metodom *polarizacije*: na jednom polu se nalazi *čisto diskurzivna*, na drugom *evokativna* forma. Dovoljno je da se razloži struktura govora, kako bi se dobio uvid u specifičnost fenomena diskurziviteta. Kao što je već napomenuto, Miš diferencira između horizontalne i vertikalne strukture govora. Dok se vertikalna odnosi na raščlanjenje govora u glasovnu artikulaciju, smisao odn. značenje i predmetnost, pod horizontalnom strukturom Miš poima sâm *proces* govorenja, njegov tok, dakle, sled reči kojima se grade rečenice tako što se jedna reč nadovezuje na drugu, zatim jedna rečenica na drugu itd. Govor je tako raščlanjena celina, ali ne u smislu „kontinuiteta“, neisprekidanog linearnog razvoja, ili „kompozicije“, obične sume delova, već u smislu *dijalektičkog jedinstva*: diskurzivitet govora je jedinstvo u mnoštvu. Struktura govora je *sintetičkog* karaktera, *jedinstvo razdvajanja i spajanja*, jedinstvo koje nastaje *imanentnom sintezom* delova. U kontekstu razmatranja horizontalne strukture govora postavlja se pitanje odnosa između rečenice i reči: da li reči kao *delovi* prethode rečeničnoj celini ili je rečenica kao *celina* data pre reči? Većina proučavalaca jezika se nećkala između te dve alternative i obično bi pala odluka za jednu opciju. Miš razmišlja drukčije, naime, dijalektički. Tako on konstatuje da se celina smisla zamišljenog, iako ona prethodi delovima govora, tek sa njihovom sukcesijom uobličava. Paradoksalno izraženo, govor je celina koja nosi svoje delove, ali koju isto tako nose njeni delovi. Miš se koristi još jednom dijalektičkom figurom koju preuzima od Diltaja, naime pojmom „*određeno-neodređenog*“ [*das Bestimmt-Unbestimmte*]. S jedne strane jedna misaona celina treba da se *odredi* tako što će se postepeno izdiferencirati unutar rečenice; s druge strane reči koje su na početku još *neodređene* u svom značenju, jer uzete za sebe ili u međusobnoj kombinaciji mogu različito da se upotrebe, kroz svoj raspored u rečenici dobijaju određeno značenje. Najzad ceo taj dijalektički kompleks se dá izraziti i formulom koja se može naći i kod Mišovog učitelja Diltaja, formulom „*eksplikacija koja je ujedno i stvaranje*“ [*„Explication, die zugleich Schaffen ist“*] što je i tendencija sâmog života. [5]

Sad je vreme da se sa opšte karakterizacije diskurziviteta pređe na razmatranje njegovih formi koje su polarno odvojene jedne od drugih. Čisto diskurzivnim tvrdnjama na jednom polu su suprotstavljeni evokativni iskazi na drugom polu. Pošto je reč o polovima, moguće su i mešovite odn. prelazne forme. Ali ostanimo kod krajnjih formi. Prvi tip iskaza, onih čisto diskurzivnog karaktera, dovoljno je – možda čak i previše – istražen u tradicionalnoj logici. Radi se pretežno o tvrdnjama koje izražavaju „*zao-kruženu*“ misao, tako da se smisao onoga što se tu tvrdi može direktno razumeti iz same tvrdnje (obično nije potrebna dodatna interpretacija onog što se tvrdi). Naravno da je poznavanje određenog konteksta ili materije potrebno, ukoliko se ta tvrdnja nalazi u nekoj naučnoj raspravi – ali to ne menja ništa na činjenici da je misao naprosto „*asimilirana*“ od iskazne rečenice. Rečenice su unutar čisto diskurzivnog govora međusobno povezane, a obično je ta povezanost i metodički „*osigurana*“. Tom vrstom diskurzivnih iskaza se posebno služe nauke koje njima izražavaju činjenice, zakonitosti ili sl, ali one se koriste i u svakodnevnom životu (recimo kad se želi iskazati neka namera). Otuda u njih spadaju faktične izjave, definicije, matematičke i fizičke formule, obrasci itd. Pre-

dmeti takvih iskaza su, kako to kaže Miš, „bez sopstva“, a oni obično značenje dobijaju u teoretskom kontekstu. Primeri takvih „teoretskih predmeta“ su prirodni fenomeni kao svetlost, voda, toplota, električna energija, masa ..., fenomeni koji izgube „izražajni karakter“ kojim raspolažu u običnim životnim situacijama, čim ih se nauka prihvati.

Ali čisto diskurzivni iskazi predstavljaju samo jednu mogućnost kako se misli mogu izraziti u diskurzivnom mediju. Značenja se mogu i *evocirati* što je svojstvo tzv. evokativnih iskaza. Dok čisto diskurzivni iskazi u neku ruku mogu reprezentovati diskurzivitet u užem smislu (njegovu racionalnu stranu), evokativne izražajne forme zastupaju ono što bi se moglo nazvati *intuitivnim* mišljenjem. Evokativni izrazi neku stvar daju samo u obrisima, oni je samo „naznačaju“; ono što oni znače ne može se u potpunosti (nedvosmisleno) izraziti običnim rečima, a kamoli naučno normiranim pojmovima. U njima do izražaja dolazi dražesni karakter [*Anmutungscharakter*] onoga što nam se dešava u svakodnevnom životu, draž stvari i događaja sa kojima se tu „susrećemo“. Ovde se ne govori o određenoj stvari, već se sama stvar izražava, ili – kako to Miš metaforički (dakle evokativno! [6]) izražava – predmet pod „dodirom“ reči treba da „zatreperi“. Za razliku od čisto diskurzivnih iskaza evokativne forme se mogu naći i u oblasti estetskog oblikovanja, posebno u poeziji, ali i u metafizici i religiji, pa čak i u naukama (prvenstveno u duhovnim naukama). Pesnik nam putem evokativnih izraza *dočarava* sliku odn. Simbol neke stvari ili okolnosti koja nas nadražuje. Miš zato govori i o „moći reči“, analogija koju je posebno razvio Lips (o tome kasnije). Takođe u takvoj jezičkoj praksi na videlo dolazi „prednaučni“ ili „predteorijski“ odnos čoveka prema stvarima. Što se tiče metafizike i religije, evokacija tu prvenstveno ima ulogu da ukaže na stvarnost koja se izmiče čisto diskurzivnim pojmovnim i iskaznim formama. Ali ono što je neiskazivo nije zato i neizrecivo; naprotiv, ono što se ne dá iskazati nalazi se na krajnjoj granici izrecivog koju dostiže evokativni izraz i tako, barem indirektno, saznajemo nešto o njemu. Naposletku i duhovne nauke mogu imati koristi od evokacije, jer pomoću nje u čitaocu ili slušaocu treba da se stvori slika ili predstava o njihovim specifičnim predmetima. A kad je već reč o predmetima, onda valja napomenuti da predmeti evokativnih iskaza i oni duhovnih nauka imaju dosta toga zajedničkog. Za razliku od predmeta čisto diskurzivnih iskaza koji su bez „sopstvenog“ značenja predmeti evokativnih iskaza znače nešto sami od sebe, „imaju sopstvo“, na neki način otkrivaju ljudima svoj smisao. Miš ih naziva „hermeneutičkim obličjima“ [*hermeneutische Gestaltungen*]. Oni zadržavaju svoj izražajni karakter čak i kad postanu predmetima naučnog istraživanja. Zato je zadatak rada u duhovnim naukama da u svojim pojmovima očuva taj karakter koji u procesu terminologizacije može da izgubi na svojoj snazi. Hermeneutika preuzima tu ulogu u okviru duhovnih nauka, pa je otuda potpuno razumljiv i poslednji korak koji zahteva Miš: ugrađivanje hermeneutike u logiku kao sveobuhvatnu teoriju znanja, kako onog čisto diskurzivnog, promišljenog, tako i onog o neiskazivom i nedokučivom koje imenuju evokativni izrazi.

Kenigova teorija o teoretskim i praktičnim rečenicama se u određenim tačkama dotiče sa Mišovim razmatranjima o diskurzivnim formama. Moguće je da su Mišova predavanja o logici, koja je Kenig verovatno poznavao, imala uticaja i na razvoj njegove teorije o rečenicama, mada se taj uticaj na prvi pogled teško primećuje. Karl-Hajnc Lembek [*Karl-Heinz Lembeck*] u svom članku „Logika i filozofija života“ [*Logik und*

Lebensphilosophie“] (1996.) smatra da kriteriji koju po Mišu ispunjava diskurzivni govor jesu i aspekti praktične rečenice. Dakle, praktična rečenica mora ispunjavati sledeće uslove: (1) ona se odnosi na *nešto određeno* što se ne sme zameniti ničim drugim; (2) ono što subjekt za sebe misli o nečemu ovde postaje *svesnim* predmetom, subjektivno „mnenje-za-sebe“ postaje svesnim „mnenjem da ...“, a time i elementom „znanja da ...“, dakle, praktična rečenica u vidu saopštenja daje nam do znanja šta neko u stvari misli; (3) ona je, recimo kao saopštenje kojim se daje neki opis, obavezno vezana za kontekst i ima relativno značenje u odnosu na onog koji govori i situaciju saopštavanja (kad neko kaže da je Karl plavokos, verovatno će se pitati *koji* Karl je time mišljen); (4) praktična rečenica mora biti *intersubjektivno* razumljiva. Teoretska rečenica po Lembeku ima sličnosti sa čisto diskurzivnim izrazom. Jer ona kao *univerzalna* ili *partikularna* rečenica važi *nezavisno od konteksta* (singularne rečenice su uvek praktičnog karaktera); ona zatim predstavlja *zaključnu* tvrdnju o formalnim opštostima čiji predmet je *rečenična funkcija*, ne singularno stanje stvari; najzad teoretska rečenica ne postavlja hermeneutske zahteve, pošto nisu potrebne dodatne informacije kako bi se utvrdilo da li je ta rečenica istinita. Na primer, istinitost rečenice ‚Postoje drveća‘ mogu utvrditi tako što ću opaziti najmanje jedno drvo; međutim, da li je rečenica ‚Karl je plavokos‘ istinita mogu utvrditi tek onda kad raspoložem dodatnim informacijama na osnovu daljih singularnih deskriptivnih rečenica preko kojih saznajem o kom Karlu je reč. Pošto su tako povučene paralele između Mišove logike diskurziviteta i Kenigove teorije teoretskih i praktičnih rečenica, ostaje da se vidi šta na strani Kenigove filozofske logike ima sličnosti sa evokativnim izrazima.

Mada se u tu svrhu ne poziva na Mišovu teoriju evokacije, Kenig je u okviru svojih istraživanja logičkih oblika identifikovao formu koja se ne može uvrstiti u tipologiju teoretskih i praktičnih rečenica, ali koja zaslužuje interes „hermeneutičkog logičara“. Naime, funkciju evokativne forme kod njega preuzima *metafora*. Promišljanje fenomena metafore se može naći kako u habilitaciji tako i u predavanjima o razlici između teoretskih i praktičnih rečenica [7], a pored toga se iz vida ne smeju izgubiti ni govor o metafori koji je Kenig držao na jednom seminaru 1937., kasnije (1994.) izdat pod nazivom „*Napomene o metafori*“ [„*Bemerkungen zur Metapher*“], ni prilog „*Priroda estetskog dejstva*“ [„*Die Natur der ästhetischen Wirkung*“] iz 1957. godine. Pod metaforom Kenig smatra onaj izraz koji obično potiče od neke reči koja uzeta za sebe ne predstavlja metaforu (na pr. ‚nekome nešto prebaciti‘ u sebi sadrži nemetaforički glagol ‚bacati‘). [8] Nemetaforični izrazi iz kojih se razvijaju metafore mahom potiču iz sfere čulnog opažanja (bacanje kamena, lopte ili nekog drugog predmeta je nešto što se čulno može opaziti). Metafora pak u nama doziva (doslovno: evocira!) *sliku* predmeta o kom je reč; ona pri tom ništa ne „preslikava“, već doziva, kako Kenig napominje, „*iskonsku sliku*“ [„*ursprüngliches Bild*“] onog što označava. Međutim, metafore se razlikuju u sadržajnom i formalnom pogledu – one mogu biti različitog *sadržaja* ili različite *forme*. Formalna razlika među metaforama je svakako zanimljivija od sadržajne, tako da ćemo samo nju razmatrati. Da se dve metafore razlikuju po formi znači da su one *kao metafore* različite metafore ili da su *principijelno različite* metafore. Neka jedan primer to ilustruje. Tako se za neku osobu može reći da *sjajno izgleda*. No isto tako može biti reč o *sjajnom učinku*. Te metafore se ne razlikuju samo po svom sadržaju, već se razli-

kuju i po svom „metaforičkom bitku“. Dok je metafora sjajnog učinka „neautentična“ [*uneigentlich*] u tom smislu što učinak ni u kom smislu ne sjaji, u slučaju metafore o nečijem sjajnom izgledu se može čak govoriti i o „autentičnoj“ [*eigentlich*] upotrebi reči ‚sjajan‘. Barem delimično, ne u potpunosti kao kad se govori o *sjaju sunca*. Metafora sjajnog izgleda – po Kenigovoj terminologiji – doziva sliku o metaforički predstavljenom predmetu u modusu „srednje autentičnosti“ [*mittlere Eigentlichkeit*]. Kenig razlikuje „pravu“ od „obične“ metafore: obična metafora je ona koja se može izraziti i ne-metaforičkim izrazima, ali ne i prava, jer ova je izraz *duševnog dešavanja* koje se samo pomoću nje može izraziti. Taj „izraz je ovde ujedno kako ono što označava stvari tako i organ pomoću kog je jedino moguće videti tu stvar.“ [9] Kad ne bismo raspolagali tim metaforičkim izrazom ne bi bili u mogućnosti da znamo za stvar koja je njime izražena. (Kenig takve izraze naziva i *iskonskim metaforama*.) Sjaj je nešto što opažamo preko čula vida, dakle, on je sâm nešto čulno; umesto toga sjaj izgleda nekog čoveka označava *nečulno dejstvo* onoga što ovde zapažamo. U svojim razmatranjima o „prirodi estetskog dejstva“ Kenig je dalje produbio svoju teoriju metaforičkih izraza i došao do zaključka da su svi izrazi odn. Iskazi koji opisuju estetska dejstva metaforičkog karaktera. Štaviše, estetsko dejstvo dolazi k sebi samo onda, ako ga neko opisuje (i to na metaforičan način). Kenig se tom prilikom sâm služi evokativnim sredstvima: „Da se dešava da estetsko dejstvo dolazi k sebi, kada i tako to što ga čovek opisuje, može se slikovito [!] izraziti i tako da se ono u neku ruku *probudi*, kad ga *umesno* opišemo. Umestan je opis koji ga pogađa ili dodiruje ili budi. A da se ono u neku ruku razbudi može se pak efektno iskazati i tako da ono uzvraća zvucima ili da rezonuje.“ [10] Evokacija postaje sredstvom iskazivanja misli – a to je nešto što je Miš zahtevao i od (hermeneutičkih) logičara. Stoga nema sumnje, da je pored drugih intencija (onoga što je hteo postići „svojim“ pristupom logičkim problemima) Kenig u izvesnom smislu „ostao“ Mišov učenik.

Bacimo još pogled i na onu osobinu koju Lips pripisuje jeziku i reči, a koja je u dvostrukom smislu povezana sa evokacijom: jednom zato što je sama evokativni izraz, a onda i iz tog razloga što se njome može okarakterisati proces evociranja. Lips smatra da reč raspolaže izvesnom *potencijom* ili, kako bi se izrazio Miš, *moćnošću* [*Mächtigkeit*]. Govor o potenciji je usmeren protiv jednostrane identifikacije reči sa znakom po kojoj je reč nešto sekundarno, jer stoji u „službi“ signifikata. Umesto toga Lips tvrdi da je reč u stanju da deluje na stvarnost, pa čak i da je u izvesnom smislu izmeni, da joj dâ određeni oblik. „Reč ‚pogađa‘ i ‚kazuje‘ nešto, ali nije samo oznaka nečega.“ [11] S druge strane Lipsova namera nije da takvom karakterizacijom reči pribegne „primitivnim“ misaonim formama po kojima reči raspolažu nekom magičnom moći. Pa ipak poređenje sa magičnim svetskim nazorom nije bez osnove, jer čovek može biti pod snažnim utiskom onoga što mu „dočarava“ reč, a ponekad i pod uticajem same reči. „Reč jeste istinita ili postaje istinitom ne na osnovu nekakvog podudaranja sa stvarima, već tako što se u ispunjenju pokazuje njena snaga.“ [12] Nešto od „magije“ reči sačuvalo se i u određenim formama koje se još koriste u svakodnevnom životu kako to Lips pokazuje na primerima *obećanja* i *kletve*. Oto Fridrih Bolnov [*Otto Friedrich Bollnow*], još jedan učenik Georga Miša, koji se zalagao za rehabilitaciju pojma hermeneutičke logike u posleratnoj filozofiji [13], sažima Lipsove misli i kaže: „Onaj ko obećava preobražava se

sam u datoj reči tako što, usmeren od nje, samog sebe zahvata i tako iz neodređeno-neautentičnog temelja života izvlači autentičan bitak, a tek u ovom onda postoji mogućnost vernosti kao i nevernosti.“ [14] A što se tiče kletve on ističe: „Kletva se ispunjava, ne zato što je možda tačna poput nekog predskazanja, nego tako što sopstvenom snagom dolazeće događaje podvrgava svojoj moći.“ [15] Lips se prilikom tematizacije kletve izričito ograđuje od mistifikacije jezika, mada ne negira izvesnu srodnost reči sa „magičnom silom“: „Ovde se reč ne obdaruje nekom neshvatljivom i okultnom silom kao da su pri tom ... pogrešno procenjene granice reči i njemu svojstven učinak. Stvar leži upravo obrnuto. Tek dovođenjem takve, čini se, nastrane upotrebe reči kao što je kletva, izreka itd. Značenje reči u našem smislu se dá razumeti samo kao *jedna* modifikacija i usmerenje iste temeljne strukture. Dokučujuća potencija reči, pojmovna sila jezika je istog porekla kao i ta vis magica.“ [16] Tako se Lips razmatranjem dejstva koju može imati jedna reč ili rečenica približio teoriji govornih činova, s tim što je njegova teorija protkana i egzistencijalističkim i antropološkim motivima.

III

Iz dosadašnjih razmatranja se može izvesti zaključak da teorija o diskurzivitetu i evokaciji, koju nalazimo u hermeneutičkim logikama Miša, Lipsa i Keniga, predstavlja alternativu jednom skučenom formalno-specijalističkom shvatanju logosa koje je iz vida izgubilo obilje njegovih raznovrsnih formi i moguće nijanse jedne te iste forme. Hermeneutičko-logičke koncepcije tako nisu ograničene samo na domen logike, nego se zahvaljujući svojoj „univerzalnosti“ protežu i na teme drugih filozofskih disciplina, recimo filozofije jezika, spoznajne teorije, epistemologije, antropologije [17], ontologije (posebno kod Keniga), pa čak i metafizike (kod Miša). To što se te teorije ne podudaraju, a ponekad slede čak i različite intencije, ne znači da je zajednička oznaka ‚hermeneutička logika‘ nepotrebna – naprotiv, kretanje hermeneutičko-logičkih razmišljanja u raznim pravcima otvara mogućnost da se tematika logike raspodeli na više oblasti, logička refleksija sa jednog nivoa prelazi na drugi, a isto tako da logički problemi postanu dostupni i drugim filozofskim pravcima i disciplinama. Zato ne treba da začuđuje činjenica da je kod ovde navedenih ‚hermeneutičkih logičara‘ reč i o ‚transcendentalnoj‘, ‚životno-filozofskoj‘ logici, a kod Keniga bi se moglo govoriti i o zasebno koncipiranoj ‚formalnoj‘ logici (u tom smislu da ona proučava *formalne razlike*, razlike među rečeničnim i drugim formama).

Kada je već reč o ‚etiketama‘ kojima je moguće označiti Mišova, Lipsova i Kenigova istraživanja, onda treba napomenuti da je naziv ‚hermeneutička logika‘ svakako samo provizoran. Tako ga na pr. Miš koristi tek na kraju svojih predavanja; Lips je, istina, svom delu iz 1938. dao naslov *Istraživanja o hermeneutičkoj logici* [*Untersuchungen zu einer hermeneutischen Logik*], ali on taj pojam ne razmatra zasebno, a Bolnov navodi da mu je Lips prilikom jednog razgovora rekao da taj naziv nije smatrao najadekvatnijim; Kenig se tim pojmom služi samo u okviru izveštaja u kom je predstavio filozofski opus svog učitelja Miša, a u svojim (dosad objavljenim) sistematskim delima ga uopšte ne koristi – umesto o hermeneutičkoj, on govori o ‚filozofskoj logici‘.

Možda je čak i najbolje koncepcije tzv. „hermeneutičke logike“ smatrati doprinosom razvoju jedne specifične *filozofske logike* koja je više od alternative logistici. (Iz vida se ne sme izgubiti ni činjenica da je pojašnjavanje pojma hermeneutičke logike postalo moguće tek sa izdanjem Mišovih i Kenigovih predavanja pre deset godina što je dovelo do povećanja interesa za taj „vid“ logike.) Pa ipak se taj pojam može zadržati u svrhu označivanja logičkih teorija Miša, Lipsa i Keniga, ne samo iz istorijskih razloga (međusobno poznanstvo trojice filozofa za vreme njihove delatnosti u Getingenu), nego i zbog mnogo važnije činjenice da su se bavili sličnim temama. Što se tiče njegove recepcije u nemačkim akademskim krugovima još uvek se može primetiti vezanost interpretacija za Diltajev projekat logike duhovnih nauka, tako da se izraz ‚hermeneutička logika‘ često poistovećuje sa tako shvaćenom metodološkom logikom. (Zanimljiv je i podatak da pojedini autori teorije hermeneutičkih logičara pokušavaju interpretirati iz ugla drugih tradicija – recimo Mihael Vajngarten [*Michael Weingarten*] koji vidi izvesnu srodnost teoretskih intencija *Erlangenske škole* sa onima hermeneutičke logike (on u stvari govori o *logičkoj hermeneutici!*) jer se i ovde i onde radi o rekonstrukciji elementarnih odnosa sporazumevanja. [18]) Verovatno će tek detaljnije proučavanje Mišovog, Lipsovog i posebno Kenigovog dela (ono je dosad najmanje istraženo) moći još više razjasniti šta se sve (ne) može razumeti pod pojmom hermeneutičke logike. Naravno da će tu ostati prostora i za nove interpretacije, a eventualno i za koncepcije koje će možda dati novi izgled onom pojmu odn. Samojoj teoriji dodeliti druge zadatke.

Pošto se pojam hermeneutičke logike još nije etablirao kao *terminus technicus*, moguće je da se on interpretira i tako da se njegov obim proširi i na *problem određenja mišljenja* (moglo bi se reći i: problem mišljenja o samom mišljenju). Da ta interpretacija nije bez osnova pokazuje i opšte prihvaćeno shvatanje pojma logike po kom se ona bavi proučavanjem mišljenja. No pošto i neke nauke kao neurologija ili psihologija takođe imaju posla sa mišljenjem obično se zadaci logike vide u proučavanju *forme* mišljenja. Ali proučavanje forme mišljenja ne mora biti uvek formalističko, logika ne mora biti samo *formalna* logika. Logika se može (ne-formalistički) baviti i *formama* mišljenja, misaonim formama [nem.: *Denkformen*], gde je akcenat na množini. A pošto forma uvek pretpostavlja i određen *sadržaj*, može se postaviti pitanje šta je onda sadržaj mišljenja. Da li su možda *misli* sadržaj mišljenja? Ako jesu, to bi se moglo izraziti i ovako: mišljenje sadrži misli. Misao bi se mogla shvatiti kao *oblikovani* sadržaj. Pitanje je onda da li je sâmo mišljenje kao proces kojim dolazimo do misli *bez forme*. Ili je ono sadržaj neke *više* forme? Da li u tom slučaju misaoni proces poprima oblik iteracije formi ili negde nalazi svoju granicu? Ali ta pitanja već prelaze domen logike – njima bi se verovatno trebala baviti „meta-logika“ (novokantovac Emil Lask je na neka od njih dao odgovor u svom delu *Logika filozofije i učenje o kategorijama* [*Die Logik der Philosophie und die Kategorienlehre*]). Jedan način na koji bi se mogao interpretirati odnos mišljenja i misli, a da se izbegne problem regresa formi, jeste da se kaže: ‚Misao je izraz mišljenja‘. Ili: ‚Mišljenje se izražava (u) mislima‘. Uvođenjem pojma *izraza* u logički diskurs o mišljenju (ili diskurs o logici mišljenja?) otvara se konačno i put hermeneutičkoj logici. Jer, kao što smo videli, izraz je iz perspektive hermeneutičke logike (barem one Mišove) *univerzalna kategorija*. Hermeneutička logika bi tako imala zadatak da razjasni šta to uopšte znači da se mišljenje *izražava*. Izražava li se mišljenje

samo od sebe ili smo mi kao *subjekti* mišljenja ti koji izražavaju misli? Koju ulogu pri tom imaju *znakovi* odn. *Jezik*? Da li su misli samo onda misli kada se izraze običnim ili simboličkim jezikom? Nezavisno od toga kako će se odgovoriti ta pitanja može se konstatovati da u domen hermeneutičko-logičke teorije pored mimičkog, jezičkog, diskurzivnog i evokativnog izraza spada i *misaoni izraz*. Hermeneutika kao veština izlaganja i logika kao disciplina mišljenja se sjedinjuju u hermeneutičkoj logici – ako hoćemo *razumeti* šta znači kad kažemo da se mišljenje izražava, onda nam takva „vrsta“ logike sigurno može biti od koristi.

Razmatranje problema određenja mišljenja je jedan od bitnih zadataka koje možemo da postavimo u okviru jedne opšte filozofske logike. Onda se može reći da je hermeneutička logika jedna verzija filozofske logike, neka vrsta *logike razumevanja mišljenja* (misaonog izraza). Na primeru hermeneutičke logike se može pokazati šta prilikom proučavanja onog problema valja uzeti u obzir. Izraz je već naveden kao kategorija koja će pri tom biti od značaja. Ali i drugi aspekti će igrati zapaženu ulogu. Među prvima treba navesti *utisak* – on ovde dolazi u žižu interesovanja kao mogući *izvor* određenih misli. Kad ne bi bilo određenog utiska, možda ne bismo imali određenu misao o nekom predmetu ili događaju (mišljenje, bolje reći, sumnju da neko nešto krije preda mnogom mogu imati samo onda, ako se u meni na osnovu neke situacije stvori takav utisak). Ponekad i *osećaj* preuzima funkciju tog utiska, pa se može reći: „Jedan osećaj mi kaže da ...“ (izraz ‚osećaj govori‘ je inače primer izraza ‚srednje autentičnosti‘). Mora da se radi o nekom posebnom osećaju kada ga mišljenje ‚sluša‘. Takođe i *slike* kao predmet hermeneutičko-logičke teorije evokacije mogu da posluže pojašnjenju izvesnih misli i da olakšaju razmišljanje. Slike su u dvostrukom pogledu od značaja: kao slike koje se javljaju prilikom samog mišljenja, ali i kao slike kojima se služi filozofsko mišljenje kako bi si predstavilo suštinu misaonog procesa ili *metafilozofsko* mišljenje u nameri da prikaže formu određenog tipa filozofskog razmišljanja (takvim analogijama se recimo služi Hans Lajzegang [*Hans Leisegang*] u svojoj studiji *Misaone forme* [*Denkformen*]). Najzad se i preko *metafora* mogu izraziti misli, ali i otkriti neki detalji koji se tiču tajanstvene prirode samog mišljenja. Uzmimo za primer metaforički iskaz ‚Palo mi je na um [da ...]‘. Šta je njime iskazano? Pre svega da nisam ja taj koji je došao do te misli, nego da je ona u neku ruku došla k meni. Mišljenje tako poprima oblik jednog autonomnog, možda čak i *autopoetskog* dešavanja koje se izmiče kontroli sopstva, koje u neku ruku sopstvo koristi samo poput nekog medija kroz koji se može izraziti i time ostvariti. No, to su samo spekulacije koje će morati biti zamenjene detaljnim analizama ovde samo šturo skiciranih problema. U svakom slučaju, moguće je da će hermeneutička logika (ili kako god se nazivala ta logika) pokazati put koji vodi u jednu ‚nadsubjektivnu‘ teoriju mišljenja (eventualno i neku novu ‚teoriju duha‘). U stvari *ona je sama taj put* – put koji vodi od čisto diskurzivnog do evokativnog pola, možda i u obrnutom pravcu, a možda ih čak i napušta.

NAPOMENE

- [1] Ti tekstovi se nalaze u 19. i 20. tomu njegovih *Sabranih dela* (19. tom je izdat 1982., a 20. 1990. godine).
- [2] Jasno je da iz tehničkih razloga ovdje ne mogu da se navedu sve etape razvoja logosa koje su prikazane u ovoj dinamičkoj teoriji – recimo razmatranje *interjekcija*, *imena* i funkcije *imenovanja*, kategorije „*toga tu*“ i „*tako nečega*“, *aktivnog* i *pasivnog* prikazivanja stvarnosti itd. – , tako da akcenat mora da bude stavljen samo na one forme gde je jasno izražen momenat novog naspram prethodnih formi.
- [3] Da se pojmovi smisla [*Sinn*] i značenja [*Bedeutung*] u hermeneutičkoj logici često poistovećuju može se objasniti kroz specifičnost konteksta. Precizna distinkcija tih pojmova je ionako moguća samo u okviru *formalno-semantičke* teorije iskaza koju na pr. Nalazimo kod Fregea.
- [4] Ta predavanja su 1994. godine izdata pod nazivom *Logička razlika teoretskih i praktičnih rečenica i njen filozofski značaj* [*Der logische Unterschied theoretischer und praktischer Sätze und seine philosophische Bedeutung*].
- [5] Kenig je tu formulu filozofije života izrazio na sledeći način: „Dakle jezik, a zatim pobliže izrazi, reči, dokućuju život ili ga izlažu, i to tako što ga ekspliciraju, razlažu ga na jedan način koji nas opravdava da kažemo da te reči eksplicirano u isti mah nekako stvaraju ili proizvode iliti produciraju.“ (Josef König, *Georg Misch als Philosoph*, u: *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse*, Göttingen 1967, str. 152–249, ovde str. 227.) [Prevod ovog i svih ostalih citata: Damir Smiljanić.]
- [6] Evokacija je sredstvo koje mogu upotrebljavati i filozofi, a – kao što to pokazuje Mišov slučaj – i hermeneutički logičari se služe tom (legitimnom!) metodom.
- [7] U svom članku „Logika i filozofija života“ Lembek se pita da li *metaforička rečenica* predstavlja poseban rečenični tip pored teoretske i praktične rečenice. Zanimljivo je da ona ispunjava uslove kako teoretske tako i praktične rečenice: s jedne strane važi i nezavisno od konteksta, s druge strane predstavlja takođe i hermeneutički oblik. Tako se može reći ‚Ljudi su skloni ganuću (stanju u kom su dirnuti)‘, ali isto tako i ‚Karl je ganut (dirnut)‘. (Kad smo već kod tog primera valja napomenuti da su metaforički izrazi ‚dirljiv‘ [*ergreifend*] i ‚dirnut‘ [*ergriffen*] po Kenigu *principijelno različiti* izrazi. Nešto je dirljivo, ali *neko* je dirnut – dok prvi izraz može da se pripiše i (neživim) stvarima, drugi je ograničen na ljude kao živa bića.)
- [8] Lips je kritikovao govor o „prenošenju“ značenja odn. „prenesenom značenju“, jer je po njemu sâm jezik u suštini metaforičkog karaktera. A ne sme se prevideti ni to da je čak i govor o *prenošenju* značenja metaforičan.
- [9] Josef König, „Bemerkungen zur Metapher“, u: J. König, *Kleine Schriften*, Freiburg/München 1994, str. 156–176, ovde str. 173.
- [10] Josef König, „Die Natur der ästhetischen Wirkung“, u: J. König, *Vorträge und Aufsätze*, Freiburg/München 1978, str. 256–337, ovde str. 303.
- [11] Hans Lipps, „Die Verbindlichkeit der Sprache (1938)“, u: H. Lipps, *Werke IV. Die Verbindlichkeit der Sprache*, 3. izdanje, Frankfurt am Main 1977, str. 107–120, citat: str. 115.
- [12] Ibid., str. 116.
- [13] Od posebnog značaja je članak „O pojmu hermeneutičke logike“ [„*Zum Begriff der*

hermeneutischen Logik“] koji je objavljen 1964. u jubilarnom spisu povodom Kenigovog 70. rođendana. Njime je Bolnov hteo skrenuti pažnju filozofske javnosti na skoro zaboravljene mislioce Miša, Lipsa i Keniga, a takođe i pokazati važnost rehabilitacije njihovih istraživanja kako bi se prevazišao jaz između logike i filozofije koji je počeo dominirati tadašnjom filozofskom diskusijom.

[14] Otto Friedrich Bollnow, „Die Verbindlichkeit der Sprache“, u: O. F. Bollnow, *Studien zur Hermeneutik. Band II: Zur hermeneutischen Logik von Georg Misch und Hans Lipps*, Freiburg/München 1983, str. 251–267, ovde str. 254. (Bolnov preuzima naziv Lipsovog članka – upor. Nap. 11.)

[15] *Ibid.*, str. 255.

[16] *Op. Cit.* (upor. Nap. 11), str. 118.

[17] Valja napomenuti da je pojam hermeneutičke logike u okviru svojih filozofsko-antropoloških istraživanja koristio i Helmut Plesner [*Helmut Plessner*], tačnije u delu *Moć i ljudska priroda* iz 1931. godine. Plesner je cenio Mišov rad, a bio je čak u prijateljskoj vezi sa Kenigom. U okviru posebne publikacije je 1994. godine izdata *prepiska* dvojice filozofa (tačnije pisma između 1923. i 1933. godine), a u dodatku te knjige se nalazi Kenigov opširni esej koji se kritički bavi Plesnerovom knjigom *Jedinstvo čula* [*Die Einheit der Sinne*] (1923.). Dakle, radi se o važnom dokumentu kako istorije filozofije 20. veka, tako i recepcije hermeneutičke logike odn. Njenog dijaloga sa drugim filozofskim disciplinama.

[18] Michael Weingarten, „Anfänge und Ursprünge. Programmatische Überlegungen zum Verhältnis von logischer Hermeneutik und hermeneutischer Logik“, u: Dirk Hartmann/Peter Janich (ed.), *Methodischer Kulturalismus. Zwischen Naturalismus und Postmoderne*, Frankfurt am Main 1996, str. 285–314.

Damir Smiljanić
Nürnberg

DISKURSIVITÄT UND DER EVOKATION

Zusammenfassung: Ziel der vorliegenden Überlegungen zur sog. „hermeneutischen Logik“ ist eine prägnante Darstellung des Begriffs dieser „Grenzdisziplin“. Im ersten Teil wird eine kurze Standortbestimmung der hermeneutisch-logischen Theorien in der Philosophie des 20. Jahrhunderts vorgenommen, gleichzeitig ihre Vertreter – Georg Misch, Hans Lipps, Josef König – vorgestellt und eine Übersicht über die Themen einer solchen Logik gegeben. Dabei wird sowohl auf die Gemeinsamkeiten als auch die (methodischen) Unterschiede in der Vorgehensweise der „hermeneutischen Logiker“ Rücksicht genommen. Im zweiten Teil des Aufsatzes wird als eigentümliche Leistung der hermeneutischen Logik die Thematisierung der Phänomene der Diskursivität und der Evokation herausgestellt. Dabei wird der Gegensatz zwischen rein diskursiven Feststellungen und evokativen (metaphorischen) Ausdrücken bzw. Aussagen dargestellt. Am Ende des Aufsatzes wird aus der Sicht einer allgemeinen philosophischen Logik ein Blick auf eine genuin philosophische Theorie des Denkens gewagt. Es ist zu erwarten, dass die hermeneutische Logik selbst fruchtbare Impulse zur Konstituierung einer solchen Denktheorie geben wird.

Grundbegriffe: hermeneutische Logik, logos, Diskursivität, Evokation.